

Р. А. ХУДЯК

ОХОРОНА ВОД В УКРАЇНСЬКІЙ РСР

Комуністична партія і уряд розглядають охорону навколишнього середовища, раціональне використання, збереження і відтворення природних ресурсів як загальнодержавне завдання величезної ваги, що знайшло

своє відбиття в багатьох рішеннях і постановах партійних і радянських органів, зокрема в матеріалах XXVII з'їзду КПРС.

В Українській РСР державні капітальні вкладення на заходи по охорони природи та раціональне використання природних ресурсів систематично збільшуються в останні роки дев'ятої п'ятирічки лише з коштів державного бюджету за рік в середньому витрачалось 309 млн крб., в десятій – 354 млн, в 1984 р. – 381 млн крб.

В цілому ж по республіці за одинадцяті п'ятирічку за рахунок всіх джерел фінансування на заходи по охороні навколишнього середовища використано понад 7 млрд крб., що в 1,7 раза більше, ніж у десятій п'ятирічці².

Три четверти цих вкладень іде на охорону і раціональне використання водних ресурсів. Обмеженість водних ресурсів вже має помітний вплив на розвиток і територіальну організацію виробництва. Українська РСР – одна з найбільш розвинених у промисловому і господарському відношенні республік, з високою густотою населення, вже сьогодні відчуває обмеженість запасів води. На території республіки знаходиться лише близько 2 % загальносоюзного стоку прісних вод. За рівнем стоку в республіці постійно стежать 1100 постів спостережень³. В середньому по водності загальний річковий стік води України складає 87 куб. км в рік, а в маловідомі роки він знижується інколи до 50 куб. км, і, таким чином, в середньому по республіці припадає в 18 разів менше води на одного жителя, ніж в середньому по країні⁴.

Внаслідок все зростаючого втручання в природу в процесі інтенсивної господарської діяльності в XX ст., особливо в другій половині XX ст., відбулись і відбуваються значні зміни в розміщенні водних басейнів України, стані рік, озер, боліт, підземних вод і в цілому в кількісних і якісних характеристиках водних ресурсів республіки.

Лише з кінця 40-х років і до 1969 р. на Україні було осушено 1300 тис. га боліт і заболочених земель, збудовано зрошувальні системи на площі 685 тис. га, близько 23 тис. ставків, понад 200 водосховищ для водопостачання та зрошення, 550 ГЕС на малих та середніх ріках та 6 потужних – на Дніпрі з водосховищами площею 700 тис. га і загальним вмістом 43 млрд куб. м. Все це значно змінило природні умови формування строку та його розподілу, але напрями цих змін на той час серйозно не досліджувались і недостатньо контролювались⁵.

Про інтенсивність спорудження водосховищ і ставків в басейнах малих рік свідчать такі дані: на початок 70-х років на р. Горинь налічувалося 1409 водосховищ і ставків з загальною площею 7880 га, в басейні р. Стир – 284 з площею 7216 га, в басейні р. Рось – 1118 з площею 6455 га і в басейні р. Сули – 831 з площею водної поверхні 3670 га⁶.

Використання води для потреб промисловості та інтенсивне застосування отрутохімікатів, штучних добрив в сільському господарстві нерідко негативно позначались на якості води в річках, ставках та озерах. Так, у 1970–1971 рр. ряд інститутів Академії наук УРСР проводили багатопланові дослідження з питань охорони та раціонального використання малих річок. Було обстежено верхів'я річок Случ, Горинь, Рось, Тясмин, а також річки Цвітоха, Хомора, Ікопоть, Понора, Полтава, Кам'янка, Роставиця, Роська та інші, їх численні притоки і балки. Обстеження показало, що в районі промислового вузла Здолбунов – Ровно кількість отруйних речовин у воді перевищувала санітарну норму. Загрозливим був стан і на річках Рось, Роставиця, Росава, Ольшанка та

інших, де було виявлено зони локального забруднення води гексохлораном та ДДТ⁷.

Забруднення та виснаження торкнулось і підземних водоносних горизонтів, значення яких надзвичайно важливе для республіки. Вже на початок 70-х років внаслідок скидання недостатньо очищених промислових та побутових стоків спостерігалось забруднення водоносних горизонтів Могильова-Подільського, Тернополя, Кам'янця-Подільського, Хмельницького, Шепетівки та інших міст Поділля⁸. Відбулося забруднення і підземних вод в районі Рубіжного.

В ряді областей в результаті інтенсивного використання відбувається виснаження підземних вод, зокрема в Ворошиловградській, Донецькій, Запорізькій областях, а найбільш яскраво це проявилось в Криму. Тут забори води протягом останнього десятиріччя перевищували в 1,5 – 2 рази експлуатаційні запаси, що призвело до зниження рівня основних водоносних горизонтів та притоку в їх товщу мінералізованих і морських вод. Внаслідок цього в ряді районів різко погіршилась якість води, зокрема в Красноперекопському, Джанкойському та Красногвардійському районах⁹.

На стан водного режиму в республіці значний вплив мають меліоративні роботи, масштаби яких в 70–80-х роках послідовно розширювались. За 1970–1984 рр. площі зрошувальних земель збільшились у два з половиною рази і склали в 1984 р. 2384 тис. га. Площі осушених земель за цей час збільшилась майже вдвічі і становили 2851 тис. га¹⁰. Внаслідок проведення цих робіт відбувалися зміни в природних комплексах не тільки на безпосередніх об'єктах меліорації (болотах, ріках, озерах), а й на всій території, що прилягала до них.

Гідротехнічне будівництво та осушення боліт в Поліссі водночас супроводилися значним зниженням ґрунтових вод на великих площах, прилеглих до меліорованих територій, внаслідок чого тут мають місце переосушення ґрунтів, порідіння лугових трав, зникнення ряду цінних видів рослин, забур'янення земель, вітрова ерозія ґрунтів¹¹.

У червні 1983 р. Рада Міністрів Української РСР прийняла постанову „Про заходи по підвищенню економічної ефективності і екологічної обґрунтованості осушувальних меліорацій в зоні Полісся Української РСР”, якою передбачено здійснення додаткових заходів по збереженню природних комплексів в зоні Полісся, широке застосування природоохоронних заходів та підвищення ефективності використання осушених земель¹².

Останнім часом використання води в республіці швидко зростає, за 70-і роки, наприклад, витрата води за рік збільшилась на 10 куб. км¹³. Водоспоживання УРСР на кінець одинадцятої п'ятирічки становило 54 куб. км на рік¹⁴.

Вже на початок 80-х років відчувалась гостра нестача питної води в Кримській, Донецькій, Ворошиловградській, Запорізькій та Дніпропетровській областях. За підрахунками вчених дефіцит води по республіці зростатиме і становитиме сумарно в 1990 р. – 12 куб. км, а в 2000 – 24 куб. км, за іншими даними – відповідно 8 куб. км і 18 куб. км¹⁵. Важливою проблемою є і якість води, адже коли вона не відповідає установленним вимогам, то виникає необхідність збільшувати витрати на її очистку або навіть обмежувати виробничі потужності в промисловості.

Особливо актуальна ця проблема в багатьох містах республіки, розташованих у Донбасі, південних та західних областях республіки. Вже на кінець 70-х років в Українській РСР нараховувалося понад 200 міст, де можливості розміщення нових водомістких підприємств через несприятливі умови водопостачання та водовідведення були обмежені¹⁶.

У Радянському Союзі, і УРСР зокрема, провадяться багатопланові заходи щодо економного витрачання води та збереження її чистоти. В 1970 р. Верховною Радою СРСР були прийняті Основи водного законодавства Союзу РСР та союзних республік. Основним завданням водного законодавства, як визначається в документів, є регулювання водних відносин з метою забезпечення раціонального використання вод для потре населення і народного господарства, охорони вод від забруднення, поліпшення стану водних стосунків¹⁷. У 1972 р. прийнято Водний кодекс Української РСР, яким регулюються водні відносини в республіці.

Протягом 60–80-х років у республіці провадяться багатопланові водоохоронні та водозберігаючі заходи. Збудовано каскад дніпровських водосховищ, систему регуляції водосховищ басейну р. Сіверський Донець, Південного Бугу, на ріках Приазов'я та Криму; за рахунок магістральної подачі води поліпшено забезпечення водою Донбасу, Криму, Криворізького басейну, будуються канали Дніпро – Донбас та Північно-Кримський. В 1982 р. розпочато підготовчі роботи будівництва Дніпро-Бузького гідровузла, який дасть можливість використати додатково в народному господарстві 8 – 10 куб. км води. В перспективі Дніпро-Бузький лиман, відділений від Чорного моря, стане складовою частиною каналу Дунай-Дніпро, який вже формується¹⁹. Втім детальні розрахунки, виконані останнім часом у Раді по вивченню продуктивних сил Української РСР АН УРСР показують, що гострий дефіцит води в майбутньому при всебічній економії її в усіх галузях народного господарства та більш раціональному використанню наявних водних ресурсів не є неминучим, що доцільно відмовитись від спорудження комплексу Дунай – Дніпро і перекриття Дніпро-Бузького лиману.

Преса, радіо, телебачення проводять широке обговорення цих проблем.

Створення водосховищ, будівництво електростанцій, перекидання річкових стоків, осушення боліт і створення мілководних заплавів – все це надзвичайно серйозні екологічні питання, на дослідженні і розв'язанні яких зконцентровано значні наукові сили республіки. Основна увага вчених зосереджується на аналізі стану всіх компонентів біосфери і водних ресурсів зокрема.

Провідну роль в охороні та раціональному використанні водних ресурсів відіграють Інститут колоїдної хімії і хімії води АН УРСР ім. В. Думанського, Інститут гідробіології АН УРСР, Інститут гідромеханіки АН УРСР та Всесоюзний науково-дослідний інститут охорони вод, який було організовано в 1971 р. в м. Харкові.

Координують цю роботу Наукова рада Академії наук УРСР з проблем біосфери та Національний комітет Української РСР по програмі ЮНЕСКО „Людина і біосфера” (МАБ УРСР).

На основі наукових досліджень в республіці здійснюються комплексні програми та плани регіонального характеру, серед них – „Дніпро”

(охорона від забруднення басейну Дніпра), „Рациональне використання і охорона природних ресурсів Українського Полісся в зв'язку з проведенням великомасштабної осушувальної меліорації”²⁰.

Одночасно необхідно зазначити, що методи сьогоденного і перспективного планування щодо змін навколишнього середовища в ході виробничої діяльності потребують серйозного вдосконалення. Дальшого глибокого еколого-економічного обґрунтування вимагають проекти осушення заболочених земель Полісся, будівництва та експлуатації водогосподарського комплексу „Дунай – Дніпро” та великих енергетичних об'єктів в басейнах Дніпра і Дністра. Все це надзвичайно важливо, оскільки вже сьогодні дають про себе знати окремі екологічні прорахунки при плануванні і будівництві крупних промислових об'єктів та каскаду дніпровських водосховищ, в Поліському регіоні – інтенсивне осушення боліт, в Карпатському регіоні – значне вирубування лісів²¹.

В умовах зростаючого споживання води та її забруднення промисловими відходами, добривами і пестицидами, відходами автотранспорту гострота проблеми полягає не тільки і не стільки в зростаючому дефіциті водних ресурсів, скільки в погіршенні її якості, яке дедалі все ширше охоплює всі фази гідрологічного циклу, включаючи атмосферу. Зіставлення об'єму безповоротно використаної води (30 куб. км на рік, забруднених і недостатньо очищених комунальних стоків – майже 1,4 куб. км) та обсягу загальних водних ресурсів УРСР свідчить про те, що для знешкодження забруднень шляхом розбавлення їх, щоб очистити стічні води до рівня, який передбачено стандартом якості води, уже недостатньо усіх водних ресурсів республіки²². Тому надзвичайно важливе значення мають введення на промислових підприємствах замкнених циклів водокористування, високий рівень очистки стічних вод, а також збереження їх від забруднення в сільськогосподарському виробництві.

Протягом 70–80-х років систематично вводилися в дію з метою охорони від забруднення води нові споруди.

Введені потужності при охороні водних ресурсів від забруднення	1973–1975		1976–1980		1981	1982	1983	1984
	Всього	Всередньому за рік	Всього	В середньому за рік				
Споруди для очистки стічних вод, млн м ³ на добу	7,0	2,3	5,3	1,1	0,7	1,1	0,7	0,7
Система зворотного водокористування, млн м ³ на добу	28,5	9,5	34,8	7,0	2,8	11,9	8,4	2,9

Як свідчать наведені дані²³, потужності споруд для очистки стічних вод послідовно скорочувалися, а потужності системи зворотного водокористування швидко збільшувались. Це пояснюється тим, що сам процес очистки стічних вод ще далеко недосконалий. Методи, за якими очищали стічні води в кінці 70-х років, забезпечували звільнення їх від забруднень лише на 80-90 %. Повне ж очищення стічних вод відбувається уже в ріках або водоймах внаслідок розбавлення стічної води річною та здатності води самоочищатись. Але для цього кількість річної води

повинна в 5–10 разів перевищувати кількість очищених вод, що вливаються в ріки. При порушенні такого співвідношення здатності рік самоочищуватись стає уже недостатньо²⁴, і вони можуть перетворитись в стічні канали. Обмеженість ресурсів України передбачає послідовне розширення систем зворотного водопостачання.

За 1975–1982 рр. об'єм води в зворотному водопостачанні збільшився у півтори рази і становив в 1983 р. майже 53 куб. км води на рік, що дорівнює стоку Дніпра в середній по водності рік.

За одинадцять п'ятирічку вдвічі зменшено скидання неочищених стоків, і в цілому намітилися позитивні тенденції у використанні чистої води, а частина її в оборотних циклах досягла 80 % загального обсягу водопостачання²⁵. Водночас очисні споруди на підприємствах чорної металургії, харчової промисловості, хімічної промисловості працювали не ефективно. Найбільше забруднювали річки та водойми підприємства Міністерства чорної металургії УРСР²⁶.

Водоохоронні служби Міністерства водного господарства постійно здійснюють контроль за дотриманням вимог по охороні води на підприємствах та установах республіки. В результаті перевірки в 1983 р. за незадовільну водоохоронну діяльність понад 10 тис. чоловік було штрафовано або позбавлено премій²⁷. Контроль за чистотою води здійснюється також органами санітарно-епідеміологічної служби охорони здоров'я СРСР та створеними в 1973 р. органами державного санітарного нагляду.

Велику роль в охороні вод від забруднень відіграла постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 16 січня 1976 р. „Про заходи по запобіганню забруднення басейнів Чорного та Азовського морів”²⁸. Вже за 1976–1982 рр. в результаті прискорення будівництва водоохоронних об'єктів та очисних споруд на Україні кількість забруднених вод зменшилась на 1,27 куб. км. За рахунок більш широкого застосування замкнених циклів користування водою споживання річкової води в промисловості та комунальному господарстві за 1978–1982 рр. зменшилося на 1,8 куб. км, а кількість її, що знаходилася в замкнутих циклах, збільшилась в 1,4 рази²⁹.

Збереження річок від забруднення, замулення та виснаження – надзвичайно важлива справа всієї природоохоронної діяльності. На Україні протікає 22,5 тис. річок загальною довжиною 100 тис. км. Проведені дослідження показали, що внаслідок господарської діяльності багато рік були забруднені і замулені, 46,5 тис. км їх потребували розчистки та регулювання.

Початок одинадцятиріччя було розчищено 15 тис. км русел, в 1981–1983 рр. було розчищено і відрегульовано ще майже 4 тис. км русел, закріплено 184 км берегів, збудовано близько 300 дамб та 500 ставків, а також побудовано ряд протиерозійних споруд. Завдяки проведеній роботі поліпшився стан рік Прип'яті та Тур'ї в Волинській області, Збруча в Тернопільській області, Качі, Бельбека в Кримській, Тілігула в Одеській та ін. Чистішими стали води Десни³⁰. Розроблені і впроваджені схеми комплексного використання водних ресурсів річок Ольшанки, Ірпеня, Тиси, Західного Бугу. З ініціативи Миколаївської обласної Ради народних депутатів створено міжвідомчу Раду по комплексному використанню та охороні водних ресурсів малих рік Висуні, Інгула, Єланця, Чичиклеї, Синюхи та ін. Створені також міжвідомчі ради

по комплексному використанню і охороні водних ресурсів басейнів рік Десни, Сіверського Дінця, Росі, Самари, Псла, Супою та ін.

Вздовж малих річок створюються водоохоронні зони та прибережні смуги, що значно поліпшує їх стан. Лише в 1983 р. було озеленено понад 8 тис. і залужено більше 47 тис. га берегів річок та водойм. У Полтавській області, наприклад, вздовж річок Ворскла, Пссьол, Ташань, Орель та інших було посаджено понад 600 га лісосмуг, в Миколаївській – близько 800.

На стан малих річок позитивно вплинуло обмеження руху моторних човнів. Заборонено їх рух в Полтавській, Сумській, Вінницькій та Житомирській областях. Назріло також питання і про заборону використання малих річок для судноплавства, в першу чергу це стосується рік Сула та Горинь³¹.

Значну роботу проведено по охороні Десни, координує її Комітет по Десні, який об'єднує діяльність партійних, радянських, господарських органів дев'яти областей РРФСР та України, а також відповідних республіканських міністерств та відомств³².

Чистота і повноводдя головної артерії республіки – Дніпра – в значній мірі також залежить від стану малих річок та джерел. Води Дніпра складають дві третини річного стоку республіки. Вони живлять понад 200 міст і тисячі сіл, зрошують тисячі гектарів землі. Для запобігання його забруднення чимало зроблено, в Києві, Черкасах, Дніпропетровську, Херсоні. Підприємства Києва припинили скидання в Дніпро неочищених стоків.

На дальше покращення справи охорони малих річок спрямована прийнята в лютому 1988 р. постанова Ради Міністрів СРСР „Про поліпшення організації робіт по охороні малих річок від забруднення, засмічення та виснаження”, в якій передбачено прискорення проведення водоохоронних заходів на малих ріках та вдосконалення фінансування водоохоронних робіт³³.

В. охороні водних ресурсів державним органам велику допомогу подають широкі кола громадськості. В Українському товаристві охорони природи нині налічується близько 18 млн чол.³⁴ Республіканська секція охорони водних ресурсів товариства має понад 700 секцій по охороні вод на місцях, в яких діють понад 12 тис. постів громадського контролю. Активно допомагають і загони „голубих” та „зелених” патрулів, в роботі яких беруть участь більш 500 тис. піонерів та школярів³⁵.

Визначна роль у вирішенні та пропаганді природоохоронних питань належить республіканській пресі, радіо, телебаченню. Робітнича газета”, наприклад, починаючи з 1985 р. систематично публікує матеріали про стан малих річок в республіці та необхідність їх захисту від забруднення.

Актуальність, збереження та раціонального використання водних ресурсів ще більш зростає після прийняття постанови жовтневого, 1984 р. Пленуму ЦК КПРС „Про довгочасну програму меліорації, підвищення ефективності використання меліорованих земель з метою сталого нарощування продовольчого фонду країни”³⁶.

Пленум Центрального Комітету Компартії України (листопад 1984 р.) обговорив завдання партійної організації республіки по здійсненню довгочасної програми меліорації. Накреслено плани водогосподарського будівництва. Це – завершення у 1985 – 1995 рр. спорудження Дніпро-

бузького гідровузла і продовження будівництва Каховської, Першотравневої, Сірогозької, Дунай-Дністровської і Приазовської зрошувальних систем, введення нових поливних земель в зоні Північно-Кримського каналу³⁷.

На XXVII з'їзді Компартії України було поставлено завдання в дванадцятій п'ятирічці ввести в експлуатацію споруди для очищення стічних вод потужністю в 3,6 млн кубометрів на добу, на 40 % збільшити використання оборотної води, наростити обсяги робіт по розчищенню русел малих річок, захисту ґрунтів від підтоплення та водної ерозії³⁸.

Великомасштабні програми використання природних ресурсів вимагають глибокого екологічного обґрунтування, розробки прогнозу віддалених наслідків, дуже обережного вдумливого вторгнення в природу, на що було звернуто особливу увагу на XXVII з'їзді КПРС.

На дальший розвиток екологічної політики КПРС, зокрема вирішення водних проблем, спрямовані і прийняті в січні 1988 р. постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР „Про першочергові заходи щодо поліпшення використання водних ресурсів у країні” та відповідна постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів Української РСР³⁹.

¹ Народне господарство Української РСР у 1984 році: Стат. щорічник. – К., 1985. – С. 251.

² Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії України. – К., 1986. – С. 28.

³ *Перехрест В. В., Чекушіна Т. А.* Малим річкам – чистоту і повноводність. – К., 1984. – С. 5.

⁴ *Сиренко Л.А.* Основные результаты выполнения научных исследований по проекту № 5 „Экологическое влияние деятельности человека на ценности и ресурсы озер, рек, дельт, экстуариев и прибрежных зон” в рамках программы ЮНЕСКО „Человек и биосфера” // *Человек и биосфера: Ученые Украинской ССР в реализации программы ЮНЕСКО.* – Киев, 1983. – С. 32.

⁵ *Перехрест С. М.* Задачи и основные направления исследования влияния мелиорации на водный баланс р. Жнепр // *Влияние хозяйственной деятельности на водный баланс: (Материалы симпозиума).* Киев, 1969. С. 4.

⁶ *Максимов В. О.* Про дослідження малих річок України // *Проблеми комплексного використання ресурсів УРСР.* – К., 1972. – С. 26.

⁷ Там же. – С. 27–28.

⁸ *Наривская М. Г., Холяева П. М., Червинко П. Г.* О загрязнении водоносных горизонтов Подолья сточными водами промышленных предприятий // *Проблемы изучения и использования природных богатств, водных ресурсов и охраны природы.* – Киев, 1971. – С. 28–29.

⁹ *Яковенко П. И., Беседа Н. И.* Использование и охрана от истощения подземных вод Украинской ССР // *Проблемы охраны природы и рекреационной географии УССР: Республ. науч. конф. 29–31 мая 1979 г.* – Харьков, 1979. – С. 99.

¹⁰ Народне господарство Української РСР у 1984 році : Стат. щорічник. – К., 1985. – С. 166–167.

¹¹ Использование природных ресурсов Полесья. – Киев, 1979. – С. 221, 226, 227.

¹² Зібрання постанов уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1983. – № 6. – С. 27–30.

¹³ Вісник Академії наук Української РСР. – 1982. – № 10. – С. 57.

¹⁴ *Ткач В.* Примножуючи родючість землі // *Під прапором ленінізму.* – 1986. – № 6. – С. 62.

¹⁵ Вісник Академії наук Української РСР. – 1982. – № 10. – С. 57; *Ткач В.* Вказ. праця. – С. 62.

¹⁶ Планирование развития и размещения промышленного производства : Модели и системы. – Киев, 1977. – С. 132, 133.

¹⁷ Об охране окружающей среды // *Сб. документов партии и правительства. 1917–1981 гг.* – М., 1981. С. 176.

¹⁸ Відомості Верховної Ради УРСР. – 1972. – № 24. – С. 200.

¹⁹ Поточний архів Українського товариства охорони природи. Спр. 01–7–84.

- ²⁰ Ситник К. М. Наука і природа // Рідна природа. – 1984. – № 1. – С. 3.
- ²¹ Ситник К. М., Волошин В. В. Актуальные вопросы развития научных исследований в Украинской ССР в рамках программы ЮНЕСКО „Человек и биосфера” // Человек и биосфера... – С. 12.
- ²² Воек І. Ф. Чиста вода – проблема віку. – К., 1984. – С. 12.
- ²³ Народне господарство Української РСР у 1984 році : Стат. щорічник. – К., 1985. – С. 251.
- ²⁴ Использование и охрана водных ресурсов. – Киев, 1979. – С. 18,56.
- ²⁵ Качаловський Є. В. Інтенсифікація виробництва і охорона природи // Під прапором ленінізму. – 1986. – № 9. – С. 11.
- ²⁶ Сушонок Я. Напиймось з чистої криниці // Рідна природа. – 1983. – № 2. – С. 16,17; Качаловський Є. В. Вказ. праця. – С. 11.
- ²⁷ Поточний архів Українського товариства охорони природи. – Спр. 01–7–84.
- ²⁸ Об охроне окружающей среды // Сб. док. – С. 256–259.
- ²⁹ Економити, берегти, охороняти. – Рідна природа. – 1983. – № 4. – С. 18.
- ³⁰ Поточний архів Українського товариства охорони природи. – Спр. 01–7–84.
- ³¹ Горбань С., Диль О. Тече річка невеличка // Рідна природа. – 1984. – № 12. – С. 26, 27.
- ³² Коломиец Ю. А. Природоохранный комплекс Украины // Природа и человек. – 1982. – № 1. – С. 7.
- ³³ Собрание постановлений правительства Союза Советских Социалистических Республик. – 1986, № 9. – С. 137.
- ³⁴ Проценко Д. И. Охорона природи – всенародна справа // Укр. іст. журн. – 1986. – № 3. – С. 32.
- ³⁵ Сіренко В. Як працює секція // Рідна природа. – 1986. – № 1. – С. 32.
- ³⁶ Правда. – 1984. – 24 окт.
- ³⁷ Радянська Україна. – 1984. – 4 лист.
- ³⁸ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії України. – К., 1986. – С. 117.
- ³⁹ Правда. – 1988. – 27 янв. Рабочая газета. – 1988. – 4 марта.